

Slottet som arbetsplats

Claes Westling

Gustav Vasa avled i september 1560. I hans testamente fick sonen Magnus, ”hertig av Östergötland”, ett hertigdöme som omfattade följande: Dalsland, ett område vid norra Vättern i Västergötland och Närke, delar av Östergötland samt norra Småland. Hans residensstad blev Vadstena där Gustav Vasas försvarsanläggning hade börjat omdanas till ett palats för Magnus räkning redan 1554, då han var 12 år gammal. Från sommaren 1563 började tecken visa sig på att Magnus var sjuk. Hans tillstånd verkar ha växlat, men försämrades med tiden. Hertigdömet bestod men förvaltades av andra. Mot slutet av sitt liv vistades hertig Magnus mest på gården Kungsbro i Vreta klosters socken, där han avled 1595.

Figur 1. Hertig Magnus gravmonument i Vadstena klosterkyrka, utfört av Hans Fleming cirka 1599. I bakgrunden hans begravningshjälm. Foto: författaren.

Det skrivs mycket om kungligheter i historien. Inte minst ett år som 2023, ett märkesår för flera kungliga jubileer. Tar man ett kungligt slott som exempel finns

det åtskilligt skrivet om de furstliga personerna knutna dit genom tiderna, men allra mest om själva byggnadsverket. Däremot vet vi sällan så mycket om folket som arbetade på slottet och verksamheterna där. Beträffande slottet i Vadstena har Eyvind Unnerbäck i sina böcker om byggnadsverket till viss del behandlat hantverkarna där, men för övrigt har få intresserat sig för ämnet.

Syfte och forskningsläge

Den här artikelns ambition är att bidra till kännedomen om de arbetande människor som bar upp livet vid en sådan anläggning som slottet i Vadstena. Hur många var de? Vilka var de? Hur stor del av stadens befolkning arbetade på slottet? Undersökningen är inte ekonomisk-historisk utan gäller antalet anställda vid slottsanläggningen, deras funktioner och hela slottsanläggningens betydelse för staden och dess invånare. Tidsperioden för undersökningen är åren 1560–1561, men i vissa fall har senare material kunnat ge ytterligare information.

Några exempel på arbeten som har behandlat närliggande frågor för tidsperioden är Birgitta Lager-Kromnows ”Att vara Stockholmare på 1560-talet” (1992). Alla stadsmonografier över vasatida städer kommer in på frågan om befolkningens storlek och sammansättning, men mer eller mindre alltid på en övergripande nivå. Genom att Vadstena var centrum för ett hertigdöme finns också få jämförbara städer. En är Nyköping, men Christer Öhmans studie *Nyköping och hertigdömet* (1973) kan egentligen inte användas i det syftet då inte heller den ägnar sig så ingående kring frågor om slottsfolkets sammansättning, storlek och betydelse. Sven Liljas *Kalmar under Gustav Vasa och hans söner* (1982) liksom Jan Samuelsons artikel *Folk på Kronoberg: personal och besökande under senare delen av 1500-talet* (1999) är fina exempel på mera ingående studier i sammanhanget.

När det gäller beräkningar av hela eller delar av befolkningen i Sverige under 1500-talet, eller under för-statistisk tid över huvud taget, finns åtskillig forskning. Till exempel innehåller Martin Anderssons problematisering av tolkningen av Älvsborgs lösen 1571, *Ärnda siffror och Nya källor* från 2021, en fin forskningsöversikt och beskrivning av de problem som finns.

Källmaterialet

Källmaterial finns, men endast i en begränsad omfattning. Det gör det möjligt att skaffa sig viss information om vilka människorna var, deras antal och yrken men medger enbart en begränsad inblick i deras liv och livsvillkor under den här tiden.

Vadstena stad brändes av danska armén under Rantzaus fälttåg 1567. Allt talar för att stora delar av stadens arkiv förstördes då. Förutom ett mindre antal privilegiebrev finns endast den äldsta kända protokollsboken från stadens rådhusrätt bevarad från tiden före hertig Magnus död. Denna äldsta så kallade tänkebok omfattar åren 1577–1610 och täcker alltså den tidsmässigt senare halvan av

Magnus hertigdöme, men människor som arbetade på slottet under 1560-talet återfinns i tänkeboken. Den upptäcktes av magistratssekreterare Hässler i stadens Rådhusstorn cirka 1885.¹ Den har transkriberats, tryckts och försetts med ett omfattande register av lektor Georg J. V. Ericsson. Boken är en värdefull källa till historien då den speglar det lokala vardagslivet i berättande text med inslag av detaljer. Tänkeböckerna kan därför tillföra information utöver de ofta kortfattade uppgifter om namn, yrke och skatt eller lön som det kamerala materialet består i. Hertig Magnus räntekammare under *Furstendömenas räntekammare 1559–1619* hos Riksarkivet, Stockholm liksom *Handlingar och räkenskaper i kammararkivet t o m 1630* med området Varuhus och handling 1538–1621 används här, liksom *Städers acta 1500t–1800t* i Riksarkivets ämnessamling Ortshistoria. I Kammarkollegiets ämnessamlingar finns *Städers akter* med handlingar från perioden. Även de handlingar som skickades in från hela landet till Kammaren i Stockholm, de så kallade *Landskapshandlingarna*, är ett mycket användbart material från perioden cirka 1530–1630. I en längd från år 1561 redovisas hertig Magnus folk.² Det finns även en ovanlig förteckning i landskapshandlingarna som upptar de hushåll som har betalat skatt och tomtören i Vadstena år 1560. Där beskrivs till och med gatunamnen och tomternas invånare.³ Den ligger till grund för en jämförelse med räkenskaperna från slottet.

1561 års lönelista

Birgitta Lager-Kromnow anger i sin artikel om hertig Magnus i Svenskt Biografiskt Lexikon att han år 1561 hade 90 personer knutna till sitt hov och att det på Vadstena slott samma år arbetade cirka 200 personer, hantverkare, båtsmän, slottsliiggare, fatbursfolk med flera.⁴ Av allt att döma är det från 1561 års redovisning av årslönen för ”Slott och Gårder” i Vadstena, som Birgitta Lager-Kromnow har hämtat sina siffror.⁵ År 1561 avlönades, enligt denna lista, en skrivare och två underskrivare samt en utridare (beriden vakt). Skrivaren hade en av de högsta lönerna i listan, 100 mark, en lön som är jämförbar med de bäst betalda fogdarna i landet vid den här tiden.⁶ Därefter räknas hantverkare med flera (”Embetzmenn”) upp. Först tre snickare och tre snickardrängar, varav Aren Snickare hade hela 250 mark, men de andra betalades mellan fyra och 26 mark. Aren Snickare var slottets

¹ Werner Pursche, *Vadstenaarkivalier i landsarkivet i Vadstena*. (Vadstena 1976).

² Landskapshandlingar, Östergötlands handlingar, 1561: 12 (1561), s. 28ff, bildid: A0048631_00045. Digitala forskarsalen hos Riksarkivet.

³ Landskapshandlingar, Östergötlands handlingar, 1560: 20 (1560), s. 120ff, bildid: A0048620_00123. Digitala forskarsalen hos Riksarkivet.

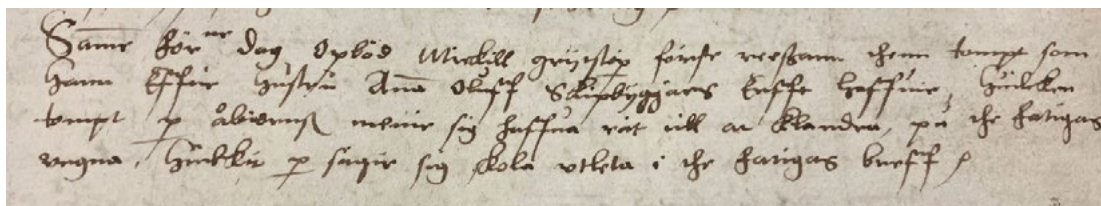
⁴ Birgitta Lager-Kromnow, ”Hertig Magnus”, *Svenskt biografiskt lexikon* (1984).

⁵ Hertig Magnus räntekammare, volym 1–2 (1559–1571). Riksarkivet i Stockholm.

⁶ Pehr Hedenqvist, *Fogden och hans män. Fogdar, skrivare och fogdetjänare i lokalsambället under 1500-talet*. (Stockholms 2004) Tab. 4. Helårsinkomst 1549/50–1569 i mark för fogdar i Strängnäs och Västeraås stift.

byggmästare Arendt van Roye (de Roy) som var verksam vid slottsbygget fram till sin död 1590.⁷ Vid rådstugan 1582 klagade han på att en hustru Gertrud i staden hade kallat honom en horkarl och anklagat honom för att ha utövat sexuell utpressning mot henne. Gertrud dömdes till böter.⁸

Smederna var åtta till antalet och delades in i klensmeder, grovsmeder, en ”Lådesmed” och arklismedsdrängar, det vill säga de som hörde till slottets artilleri. Christoffer Wulff var högst avlönad av smederna med en årslön på 50 mark. De övriga ersattes med mellan 6 och 36 mark. Fyra skeppsbyggare var också anställda, två med namnet Olof. En av dem kan vara identisk med den då döde Olof skeppsbyggare vars änka Anna nämndes 1580.⁹ Skeppsbyggande försiggick alltså av allt att döma i Vadstena.

Figur 2, Olof skeppsbyggares änka Anna. Olof tillhörde hertig Magnus personal. Vadstena rådhusrätt och magistrats arkiv A I:1, 8 april 1580. Foto: författaren.

Därefter följer i listan två kockar och en kockdräng samt sågare utspridda inom hertigdömet. En sågare fanns i Forsvik och en i Granvik vid nuvarande Karlsborg, en i Mjölby medan de övriga tre verkar ha jobbat lokalt då deras hemvist inte anges. Stenhuggarna var hela åtta till antalet, varav tre stenhuggardrängar. Peter stenhuggare var överlägset högst betald, 150 mark, de övriga högst 22 mark. Peter var den i sammanhanget välkände bild- och stenhuggaren Peter (Pierre) la Roche eller de la Roche, eventuellt fransman¹⁰, som från 1555 var ledare för stenhuggarna vid slottsbygget i Vadstena. Sedan följer sex murmästare, en målare och två målardrängar i förteckningen. Av dessa var murmästaren Hans tysk högst betald, 70 mark.

I Landskapshandlingarna får man också upplysningar om grovarbetarna vid slottsbygget under den här tiden. För att bygga åt murmästarna år 1560 kallades 247 knektar in från hela landskapet, men även män som bodde ännu längre bort. Till exempel Bengt Grå från Aska härad i närområdet eller Olof från Fåglahult i Södra Vedbo (i nuvarande Jönköpings län). Sammantaget måste den här gruppen

⁷ A. Hahr, ”Arent de Roy”, *Svenskt biografiskt lexikon* (1945); Eyvind Unnerbäck, *Vadstena slott: från befästning till renässanspalats 1563–1620* (Stockholm 1996) s. 221ff.

⁸ Vadstena rådhusrätt och magistrats arkiv A I:1, 23 april 1582. Riksarkivet i Vadstena.

⁹ Vadstena rådhusrätt och magistrats arkiv A I:1, 8 april 1580. Riksarkivet i Vadstena.

¹⁰ G. Axel-Nilsson. & A. Hahr, ”Peter (Pierre, Pietro della Rocca) De la Roche”, i *Svenskt biografiskt lexikon* (1945); Hertig Magnus räntekammare, volym 1–2 (1559–1571), Riksarkivet i Stockholm; Unnerbäck (1996) s. 231. I 1565 års räkenskap i räntekammaren kallas han ”Petter Brabander”= från Brabant?

ha haft en stor påverkan på staden. Det stora flertalet av dem kunde knappast ha tagit sig från hemmet till slottsbygget på morgonen, utan bör ha hyst in sig hos stadsbor eller i slottsanläggningen. Samtliga verkar ha gjort 12 dagar var, alltså totalt 2 964 dagsverken hos murmästaren år 1560, sammantaget ett betydande antal personer som vistades i staden. Deras lön var ett öre eller 1/8 mark per dag. Några andra grovarbetare som gjorde omfattande dagsverken 1560 var Jon Månsson, 103 dagar och Bengt Arvidsson, 125 dagar. Därefter följer åtta män som hade gjort färre dagar med ett öre i betalning per dag. Fjorton män hade också gjort dagsverken på "Vede Flotenn" för ½ öre per dag och en Joen Träben fick lön som "Tåte Slagare" (tåt = snöre eller rep) får att han hade slagit bast.¹¹

En av murmästarna i listan 1561 hette Måns Brand eller Brånd. Denne är troligen identisk med murmästaren med detta namn som fortfarande var i tjänst 1604 och en återkommande person vid rätten under de här åren. En sannolik släkting till honom, kanske bror eller son, var murmästaren Lasse Brand eller Brånd som tillsammans med Måns och en Lasse Olsson från Eksjö hade miss-handlat Sven Murmästare i Vadstena julhelgen 1603.¹² År 1608 sålde murmästaren i Vadstena Lasse Brånd med dotter Elin, arvinge efter Håkan Bältare, del i gård nr 6 i Slottskvarteret (nuvarande adress Sjögatan 5). Två år senare, 1610, sålde borgaren i Vadstena Hans Dyk, också arvinge efter Håkan Bältare, den andra delen i gården. Håkan Bältare hade blivit halshuggen för dråp i Uppland före den 9 januari 1607.¹³

En rustmästare och en rustmästardräng, det vill säga ansvariga för vapenkammaren, sex bryggare och fyra mjölnare fanns också i årslönelistan 1561, liksom två bårdskärare (kirurger) och två portnärer ("portenerer") eller dörrvakter. Vidare nämns skinnare, skomakare, bösskyttar, jägare, väktare, timmermän och kolare. Sedan följer en sammanhållen uppräkningslista med diverse yrken, en blandning av hovpersonal och hantverkare: en Joen redesven, en funktion som kunde innebära olika uppgifter, troligen hörde han till köket i det här fallet. Likaså fanns en brödsven, en källaresven och en "kornman" som var ansvarig för spannmålen och Filip Vallmästare tjänade 100 mark som ansvarig för arbeten med fästningsvallarna. Vidare listas tunnbindare, tegelslagare, slaktare, glas-mästare, kalkbrännare, en kvarnbyggare, en kärrbyggare och en dräng. Sedan följer på listan 18 båtsmän med en skeppare, 24 slottsliiggare, det vill säga vaktmanskapet och 15 fiskare.

¹¹ Landskapshandlingar, Östergötlands handlingar 1561:12, bildid: A0048631_00005, Digitala forskarsalen hos Riksarkivet. Opaginerat, men allra först i volymen.

¹² Unnerbäck (1996) s. 254; Vadstena rådhusrätt och magistrats arkiv A I:1, 10 januari 1604. Riksarkivet i Vadstena.

¹³ Vadstena rådhusrätt och magistrats arkiv G Ia:1, s. 54f; A I:1, 9 januari 1607. Riksarkivet i Vadstena.

Figur 3. Fiskare vid Vadstena slott, gravyr från 1706, suecia.kb.se.

De uppräknade verksamma byggnadshantverkarna vittnar om att det pågick stora byggnadsarbeten just år 1561. Men liksom i många städer har stora byggnadsprojekt pågått i Vadstena under långa tider i historien och satt sin prägel på staden: 1200-talets kungapalats, klostret/krigsmanshuset från 1300-talet och framåt, slottet och hospitalet från 1500-talet med mera. De här statliga anläggningarna har också fordrat återkommande förändringar och underhåll. I augusti 1641 anställde exempelvis staten en egen murmästare i Vadstena, Frans Reimer. Hans ansvar var krigsmanshuset, slottet samt andra kronans byggnader i staden.¹⁴ Än idag har Statens fastighetsverk ett betydande fastighetsinnehav i staden.

Inslaget av långväga arbetskraft är märkbar i listan från 1561. Antalet personer från andra trakter och länder var över huvud taget stort i städerna under den här tiden. Två av bryggarna hette till exempel Hindrick tysk och Hindrick finne. Bland fatabursfolket hittar man "Embetz Quinfolck" som var sex bakerskor, varav två med tillnamnet "finska", Maritt och Lusse, samt tre "portis kånor" som bl.a. hade hand om torkbastun som var en viktig anläggning för att torka säd.¹⁵ Ansvar för dessa kvinnor verkar hustru Brita ha haft år 1561. Hon hade en ersättning på 30 mark medan de övriga sex kvinnorna tjänade två till sex mark. I listan följer sedan en Ingerd "stuffed kåna", Karin "sylte kåna", Ingebor vid tegelladan och Jertru vid kalkugnen, pigor med olika ansvar. 15 drängar ("Lego drenger") och fyra drängar vid "ugnenn", sannolikt kalkugnen där man brände kalk till kalkbruk, följer. Sist i räkenskapen listas nio "Wackte och Porthknecter", skillnaden mellan dem och slottsliiggarna ovan var troligen att de förra hade ett mindre ansvar då de hade sju mark var i lön. Slottsliiggarna hade 16 mark i lön, förutom vaktmästaren Olof som hade 20 mark som primus inter pares.

¹⁴ Av 1643 års räkenskaper framgår att arbetena med Krigsmanshusets istandsättande fortgick. Nästan ettusen dagsverken utfördes under året under ledning av murmästaren Frans och timmermästaren Claes. Vid tegelbruket slogs under tegelbrännaren mäster Staffans ledning drygt 30 000 tegelstenar under året och man rensade också över 20 000 gamla tegelstenar. Claes Westling, *Småstadens dynamik: Skänninges och Vadstenas befolkning och kontaktfält ca 1630–1660* (Linköping 2002) s. 55ff.

¹⁵ Se SAOB, "Pörte".

Den ovanstående beskrivna lönelistan har som rubrik *Årslön på Vadstena slott*.¹⁶ Där redovisas 209 anställda, hantverkare och hovfolk. Uppenbarligen utgör de folket på själva slottsanläggningen, hantverkare och arbetare vid slottsbygget, fiskare, kökspersonal och liknande.

Terminsutbetalningarna

Handlingarna är inte alltid lättöverskådliga. Till dessa 209 namn får man nämligen också lägga ett stort antal personer som fick betalt antingen en gång eller två gånger per år, vid Valborg och Mikaeli.¹⁷ Totalt fick 139 personer lön vår och höst år 1561. Det förekommer att någon finns på alla tre listorna, men det är ovanligt. Totalt gällde terminsutbetalningarna 49 personer på våren och 90 på hösten 1561, varav många återkom vid båda tillfällena. Men de allra flesta som fick betalt vår och höst förekommer alltså inte i årslönelistan. Det här innebär att fler än 300 personer arbetade på Vadstena slott år 1561. Över ett år växlade antalet anställda också helt klart, efter säsong och behov.

Terminsräkenskapernas rubriker är *Hovfolk* respektive *Hertig Magnus hovjänare, slott, gårdar och häradsfogdars tjänare*. Terminsräkenskaperna gäller alltså i större utsträckning en snävare krets som var knutna till hertigens person och familj. Ett stort antal drabanter och hingstridare ingår här. Drabanterna var 17 på hösten och 13 på våren. Hingstridarna var 23 och fick betalt på hösten. De var furstens livvakt och red framför hans ekipage. De hade betydligt högre lön än drabanterna. Den högst avlönade drabanten Wulf v. Torgh tjänade 28 mark men Claes Hansson, hingstridarnas anförare, 60 mark. De flesta av dem hade svenskklingande namn, men man hittar även namn som vittnar om utrikes bakgrund. Förutom Wulf v. Torgh finns Halffwax vand Iserlo, Frans Visze, Frans Margond (?) eller Lambrecht vand Mijnst som exempel.

Ytterligare ett främmande namn bar köksmästaren Valentin van Liber. Till honom betalades det ut 100 mark både vår och höst, alltså 200 mark under året. Herrekockarna Jost Claesson eller Polack och Jakob Larsson fick 44 respektive 42 mark och hade tre drängar till sin hjälp medan svennekocken Anders Larsson fick 32 mark. Jost Kock, rimligen samme som ovanstående, omnämns långt senare, till exempel i rådhusrätten den 21 april 1583 då man behandlade hans hustrus ölstuga eller 28 oktober 1597 då han betalade tomtöre.¹⁸ Räkenskaperna vittnar även om exempel på kockarnas råvaror, vad man åt vid slottet och hovet. Från år 1559 finns en bevarad förteckning över skatt till hertig Magnus furstendöme i form av 54 oxar, en tjur, sex stutar, 25 kor, en kviga, sju får, en häst, åtta svin, fläsk och honung.

¹⁶ Hertig Magnus räntekammare, volym 1–2 (1559–1571). Riksarkivet i Stockholm.

¹⁷ Hertig Magnus räntekammare, volym 1–2 (1559–1571). Riksarkivet i Stockholm. Från Philippi Jacobi dag (1 maj) Valborgsmässoafton löpte det gamla räkenskapsåret och Mikaeli, den 29 september, var slutet på arbetsåret, då man som arbetare kunde få en frivecka och byta tjänst.

¹⁸ Vadstena rådhusrätt och magistrats arkiv A I:1. Riksarkivet i Vadstena.

Många sorters salt fisk förekom också, såsom lax, gädda, laxöring, ål, röding, sik, siklöja, abborre och mört, lake och asp, liksom torkad fisk såsom ål, gädda, brax(en), sik, id, abborre, mört och röding samt färsk fjällfisk och färsk gädda.¹⁹

Ett antal ”småsvenner” finns också vid terminsutbetalningarna 1561. De hade ofta adlig bakgrund och några av dem var Nils Östensson, Erik Knutsson, Arvid Ribbing och Dittloff van Stöckenn. Hertigens kaplan herr Jesper²⁰ fick utbetalt 30 mark vid två tillfällen under året, liksom bårdskäraren Hans van Lippe, men denne fick även årslön om 40 mark. Gissningsvis gäller den förra lönen dennes arbete med hertigen och hans närmaste och den senare lönen övrigt arbete vid slottet. Vi kan utgå ifrån att barberaren/bårdskäraren Hans van Lippe och den bårdskärare som i många andra sammanhang kallas mäster Hans, Hans Bårdskärare eller Johannes Medicus är samma person. Han avled 1576 och gravstenen ligger i Vadstena klosterkyrka.²¹ Han var i tjänst redan hos Gustav Vasa och 1545 erhöll han av kungen ett öppet brev på en gård i Vadstena där kungen skrev att:

...wij aff vår Synnerlige gunst och nåde, hafwe vndt och giffwitt som wij och nu medh thetta vårt öpne breff vnne och giffwe thenne vår troo Vndersåthe och borgere i Wastena Hans bardeskärere, till ewerdelige ägor en trästuffwe medh en förstuffwe och ett gamult Stegerhws, liggiendis vthi för:de Wastene på Långegatunn....²²

Hans hustru hette Anna Andersdotter²³ och var dotter till borgarparet Margit och Anders Hansson i Vadstena.²⁴ Hustru Margit skänkte 1572 en del av tomt och stenhus vid Storgatan i Vadstena till sin dotter och mågen för de välgärningar de

¹⁹ Hertig Magnus räntekammare, volym 1–2 (1559–1571). Riksarkivet i Stockholm.

²⁰ Högst sannolikt Jesperus Marci, kyrkoherde i Vadstena från 1569. Avsatt av Johan III p.g.a. motsättningar med klosterfolket i Vadstena. Enligt herdaminnet ska nunnorna ha stoppat in vax i öronen under hans predikningar för att slippa höra de lutherska utläggningarna. Blev senare kyrkoherde i Ullervad och superintendent (”biskop”) i Mariestad, i hertig Karls hertigdöme. Johan Alfred Westerlund, Johan Axel Setterdahl, Erik Meurling, *Linköpings stifts herdaminne* 1–5 (1915–1943).

²¹ Robert Bennett, *Vadstena klosterkyrka. 3. Gravminnen*. (Stockholm 1985), s 101f. Bennett har tolkat initialernas ordning på stenen fel. Det bör inte stå ”H A och B A” utan ”H B och A A”, då hustrun hette Anna Andersdotter.

²² *Konung Gustav den förstes registratur 1–29*. Handlingar rörande Sveriges historia, 1861–1916, band 17, 1 september 1545. Gården kallas idag Elsa Peterssons gård och där ligger ännu idag samma medeltida hus som dessa personer bebodde.

²³ Hon sålde 3 januari 1579 en del av en kålgårdstomt i hörnet av Knivsmeds- och Nygatorna till stadsskrivaren Kristoffer Hansson och 14 december 1584 en tomt vid Rännevallen till Jöns Persson. 15 oktober 1593 hade hon köpt Smålandsgården (nr 114 vid Skänningegatan), 24 januari 1597 sålde hon halva denna Smålandsgård till kyrkoherde Clement Laurentii Gevalensis och 10 maj 1598 del i en kryddgårdstomt till borgmästare Mårten Ulfsson. I augusti 1599 krävde herr Ingolf i Rök hustru Anna på en skuld som hennes avlidne son Per Hansson hade till honom. Den 12 januari 1605 var hon död och den 14 oktober samma år begärde arvingarna arv efter hustru Anna och mäster Hans. Se *Vadstena stads äldsta tänkeböcker (”Domboken”) 1577–1610*. Georg J.V. Ericsson 1952.

²⁴ Möjligen gravsten 271 hos Bennett (1985).

hade visat henne.²⁵ En son till dem, Hans Bårdskärare den yngre, avled i Vadstena 1604. Dennes första hustru avled 1594 och hans andra hustru Margareta Larsdotter var änka efter rådmannen Håkan Svensson, död 1592. Två döttrar till Hans Bårdskärare den yngre var gifta med borgmästarna Lars Uddsson och Bertil Henriksson i Vadstena.²⁶ Exemplet visar hur en främmande anställd vid slottet och hans familj kom att bli en del av den lokala stadsbefolkningen för generationer framåt. Namnet van Lippe kan betyda att han kan ha haft sitt ursprung i furstendömet Lippe, i nuvarande Nordrhein-Westfalen. En annan långväga hantverkare vars ättlingar sedan har funnits i trakten i århundraden, är den tidigare nämnde stenhuggarmästaren Peter (Pierre) de la Roche.²⁷

Figur 4. Gården som beboddes av Hans Bårdskärare. Huset är stadens bäst bevarade bostadshus från 1400-talet. Foto: författaren.

I terminsutbetalningarna hade tre skräddarsvenner, en skomakare och en skomakardräng ersättningar på mellan sju och sexton mark. En ”Senнге drengh”

²⁵ Örnbergsska samlingen, Släkter på H - K, SE/VALA/02109/12/12, bildid: V0000026_00077. Jämför även listan från 1560, Landskapshandlingar, Östergötlands handlingar, SE/RA/5121/5121.04/1560: 20, bildid: A0048620_00129. Digitala forskarsalen hos Riksarkivet.

²⁶ Claes Westling, ”En stad i Sverige 1521–1660” i Göran Söderström (red.), *600 år i Vadstena: Vadstenas historia från äldsta tider till år 2000* (Stockholm 2000).

²⁷ Dötrarna Elisabet och Karin gifte sig med guldsmeden och rådmannen Henrik Hansson respektive rådmannen Lille Jöns Larsson i Vadstena. Också en son till Peter de la Roche, stenhuggaren Antonius Persson var verksam på Vadstena slott och var gift med en dotter till rådmannen i Vadstena Olof Siggeßon. Han hade t. ex. en dotter som var gift med rådmannen i Vadstena Herman Persson. Se Westling (2000); Bennett (1985), s 162 och Viktor Örnberg, *Svensk släktkalender och svenska ättartal 1–14*. Stockholm 1885–1904. (1905–1908), del 14.

fanns och likaså en paulunmästare²⁸, tio mark, och en sadeldräng 15 mark. En bastuansvarig fanns även ("Badstugukarr") med en lön på tolv mark. Allra sist i listan upptas två viltskyttar, en jägare, en fågelfångare och en "Garndreng", det vill säga en man som biträdde med nät vid jakt. Alla dessa bör ha hört till hertigens mera privata sfär.

Naturalön

Hovfolket kunde också få ut lön i tyger, kläder eller skor. I en längd från år 1561 redovisas hertig Magnus folk och vad de har erhållit i form av dubbelskor (skor med dubbla sulor), handskar, fårskinn eller tyg, blaggarn, lärft eller vadmal. Längden som har rubriken *Hertig Magni medföljande folk* omfattar drygt 200 personer.²⁹ En räkenskapsrubrik från 1565 talar om vinterklädning till hertig Magnus hovtjänare.³⁰ Drabanterna kläddes 1567 främst i köjel/kögel, ett slags linnetyg och småsvennerna kvitterade ut "sårduk", det vill säga sarduk, grovt tyg av ull och lin, brunt eller svart engelskt (kläde) och "ryssedvälk" et cetera.³¹ En av dem var Johanni Kopp, son till Gustav Vasas livläkare och apotekare Johan Copp (död cirka 1564), och bror till Polycarpus Copp, Johan III:s köksmästare och sedermera landsflyktig. Modern till några av Johan Copps barn ska ha varit en kvinna med namnet Bonika och en fru Bonicha fick vid Valborgsmäss 1563 betalt för några skjortor hon hade gjort för hertig Magnus behov.³² I listan 1567 hittar man även hertigens frilla Valborg som mottagare av gråskinn (ekorrskinn) till deras gemensamma barn (Virginia och Lucretia). Även Valborgs piga Sigrid Persdotter hade fått rysslärft. Kamreraren Nils Jonsson fick bland annat sju alnar svart engelskt (kläde) detta år 1567.³³

Just skrivarna är en kategori som enbart avlönades vid höstutbetalningen. Den nämnde Nils Jonsson är antagligen identisk med kansliskrivaren Nils Jonsson som 1561 tillsammans med sin kollega Johannes Berenn, fick hela 300 mark var, medan en tredje kansliskrivare Lasse Andersson erhöll 40 mark. Kammarskrivarna var fyra till antalet med olika löner mellan 67 och 200 mark. Skillnaden mellan de här skrivarna och de tre som upptas i årslönelistan är ju lönen, men deras olika ansvarsområden är inte kända. Genom att den här yrkeskategorin arbetade för ett större område börjar man dock närma sig utkanterna av Vadstena slott och frågan om betydelsen av slottsanläggningen för staden. Om man enbart ser till de gårdar i hertigdömet som redovisas i denna källa, de som låg under

²⁸ Paulun sannolikt i betydelsen "tält".

²⁹ Landskapshandlingar, Östergötlands handlingar, 1561:12, s. 28ff, bildid: A0048631_00045. Digitala forskarsalen hos Riksarkivet.

³⁰ Varuhus och handling. Hertig Magnus varuhus 1562–1578, nr. 107. Riksarkivet i Stockholm.

³¹ Se SAOB.

³² O.T. Hult, "Johan Copp", i: *Svenskt biografiskt lexikon* (1929); Hertig Magnus räntekammare, volym 1–2 (1559–1571). Riksarkivet i Stockholm.

³³ Varuhus och handling. Hertig Magnus varuhus 1562–1578, nr 107. Riksarkivet i Stockholm.

Vadstena slott, var dessa visserligen en del av försörjningsbasen för slottet och hovet. Men personerna som arbetade med dessa gårdar bör rimligtvis ha varit lantbor. Vid Starby kungsgårds ladugård i S:t Pers socken arbetade år 1561 24 personer med årslön. Vid Kedevads ladugård i Strå socken arbetade 20 personer, vid Alvastra kungsgård arbetade 44 personer och vid Hovgården (Hovs kungsgård) fanns 33 anställda, totalt alltså 121 personer.

1560 års mantals- och tomtöreslängd

Men håller vi oss till staden som studieobjekt ser man alltså att ett stort antal människor där försörjdes av slottsanläggningen. Hur många av de slottsanställda bodde då i staden vid hertig Magnus första år som hertig cirka 1560? En relativt ovanlig mantals- och tomtöreslängd från just det året redovisar 237 hushåll i staden, fördelade på 190 gårdar.³⁴ Det finns ingen separat redovisning av slottsfolket i längden och det är källkritiskt besvärligt att identifiera samma personer i denna källa och i lönelistorna från slottet. Till exempel vet vi inte om *Nils vid Starby led* i mantals- och tomtöresförteckningen var densamme som någon av de Nils som finns i slottets lönelistor, till exempel Nils kolare eller Nils bryggare. Eller om någon av de tre Per skomakare i staden i 1560 års längd är identisk med Per skomakare, avlönad på slottet 1561.

Men många av slottsfolket med stadigvarande arbete måste naturligtvis ha bott i staden, vissa var bevisligen gårdsägare. Filip vallmästare och Nils skrivare på Skänningegatan är två exempel. Per stenhuggare på Slottsgatan bör vara identisk med den ovannämnde stenhuggaren Peter de la Roche. Exempel på andra i tomtöreslängden som känns igen från slottsräkenskaperna är Ambjörn skeppsbyggare, Nils murmästare och Bengt timmerman på Hovslagaregatan eller Tideke skrivare på Stora gatan. Flera exempel finns i domboken. Slottsfogden Peder Abjörnsson (Åbjörnsson), som uppräknas i slottets lönelista för år 1569 samt i Älvsborgs lösen 1571³⁵, ägde en gård på Spetalsgatan. Sommaren 1593 talas det om att det hade regnat blod uti salig Peder Åbjörnssons hustru Gertruds gård.³⁶

³⁴ Landskapshandlingar, Östergötlands handlingar, 1560: 20 (1560), s. 120ff, bildid: A0048620_00123. Digitala forskarsalen hos Riksarkivet. Se Göran Söderström, "Vadstena år 1560", i Göran Söderström (red.), *600 år i Vadstena: Vadstenas historia från äldsta tider till år 2000* (Stockholm 2000) s. 320ff.

³⁵ Hertig Magnus räntekammare, volym 1–2 (1559–1571). Riksarkivet i Stockholm.; Älvsborgs lösen, bildid: B0001005_00055ff. Digitala forskarsalen hos Riksarkivet.

³⁶ Bennett (1985); Vadstena rådhusrätt och magistrats arkiv A I:1, 15 augusti 1593. På gravstenen kallas han ädel och välbördig och vapnet på stenen innehåller en varg eller björn? med en stjärna och en lilja Peder Abjörnsson verkar inte vara behandlad av forskningen. Han förde av allt att döma samma vapen som senare nyttjades av ätten Ulfsköld, introducerad på Riddarhuset 1660. Peder Abjörnsson verkar dock ha varit sonson till en Karin som var dotter till Abjörn Gisasson, härads-hövding i Västbo härad som förde en sparre över blad i vapnet och som ägde jord i Ås socken, Västbo härad m. fl. gårdar. Stig Östenson, "Den lågfrälse Vallerstadsätten (1400-talets senare del-1600-talets början) och släkten Liljewalchs äldre led", i *Släkt och hävd* 2 (1971); Jan Raneke, *Svenska*

Även slottsskrivaren Johan Arvidsson³⁷ i lönelistan från 1569 ägde en tomt på Motalagatan som han köpte av en Jakob Tomasson 1592. Jakob hade gjort Per stenhuggare (Peter de la Roche) till sin fullmäktige vid försäljningen.³⁸ En Maritt stuvekona förekommer också i lönelistan från 1569 och är troligen identisk med den Maried stugukvinna som förekommer i domboken som Anders Nilssons hustru 1579, då de båda var inblandade i ett större slagsmål där hennes man möjligen blev ihjälslagen.³⁹ Hon drev en ölsal i staden våren 1582 där ett allvarligt bråk utbröt. Det var ett antal inblandade, även knektar från slottet varav två blev huggna under bråket.⁴⁰ Likaså förekommer en Bengt Redesven från slottets lönelista 1569 sannolikt i domboken. År 1579 byggde han hus på Anders Hansson Bältares tomt och 1597 omnämns denne Bengts änka.⁴¹

Andra vid slottet måste ha hyrt boende i stadsgårdarna, antingen i en hel stadsgård, eller i ett hus som tillhörde en gård. Flera hushåll kunde bo inom en gård, ibland i olika bostadshus, vilket beskrivs i 1560 års tomtöreslängd. När det gäller de ensamstående och tillfälliga anställda på slottet får vi tänka oss enklare boendeförhållanden. Många kunde tränga ihop sig i samma rum. I domboken från 1641 berättas att en slottsknekt kommit in till hustru Ingeborg i staden en sommarmorgon för att köpa brännvin. I samma rum låg Anders svarvare påklädd i Ingeborgs säng framtill, Ingeborg låg påklädd vänd in mot väggen. Där sov även Olof smed på bänken och två skolpiltar om 15 år och tre pigor låg på golvet vid skorstenen.⁴² Tillfälliga arbetare eller besökare kunde även bo i de så kallade nattstugor som många gånger hörde till stadens gårdar. En nattstuga var ett rum i en separat byggnad, ofta ovanpå en källare eller ett förråd. Vissa anställda vid slottet bodde troligen inom anläggningen, i synnerhet de som tjänade hertigen och hans närmaste måste ha funnits till hands. Även om det saknas belägg för detta så kan andra i sin tur mycket väl ha bott vid slottsanläggningen i enklare provisoriska bostäder uppförda för ändamålet, inte minst det fluktuerande antalet byggarbetare vid den växande slottsanläggningen.

medeltidsvapen I-III. (Bodafors 1982–1985), s. 801 och tillägg. Troligen var Peder Abjörnsson densamme med detta namn som var fogde i Gästrikland 1563. Johan Axel Almquist, *Frälsegodsen i Sverige under storbetstiden, med särskild hänsyn till proveniens och säteribildning. Del 4. Småland. Bd 1–3*. (Stockholm 1931–1976), 4:1, s. 119 och 4:2, s. 988ff.

³⁷ Johan Arvidsson härstammade från gården Flatvik i Östra Fågelvik, Värmland. Han var morbror till Johan Eriksson, adlad Appelgren och Johan Arvidssons dotter Elisabet var gift med prosten i Risinge i Östergötland, Claudius Botvidi. Släkthistoriskt forum nr 3/1985, s. 13 samt Karl K:son Leijonhufvud, "Svenska släkter. I. Botvid Borgmästares släkt (Rising)", i *Personhistorisk tidskrift* 2 (1906) s. 65.

³⁸ Vadstena rådhusrätt och magistrats arkiv A I:1, 10 juli 1592. Riksarkivet i Vadstena.

³⁹ Vadstena rådhusrätt och magistrats arkiv A I:1, 25 april och 1 juni 1579, se även 30 maj 1580. Riksarkivet i Vadstena.

⁴⁰ Vadstena rådhusrätt och magistrats arkiv A I:1, 27 april 1582. Riksarkivet i Vadstena.

⁴¹ Vadstena rådhusrätt och magistrats arkiv A I:1, 7 december 1579, 30 maj 1580, 28 oktober 1597. Riksarkivet i Vadstena.

⁴² Vadstena rådhusrätt och magistrats arkiv A I:4, 19 juni 1641. Riksarkivet i Vadstena.

Stadens storlek och slottsanläggningens betydelse

Enligt Stads- och kommunhistoriska institutet beräknas Vadstena vid tiden för Älvsborgs lösen 1571 ha haft drygt 1 000 invånare. Till befolkningstalet var staden då en av de största i Sverige. Stockholm hade en uppskattad befolkning på drygt 9 000 personer och Uppsala 1 700. Därefter följde Kalmar, Nyköping, Göteborg och Vadstena, samtliga med mellan 1 000 och 1 500 invånare.⁴³ Men hur många bodde i Vadstena runt år 1560? Och hur många försörjdes genom slottsanläggningen?

Storleken på ett genomsnittligt hushåll i historien är en mycket omdiskuterad fråga och svaret måste alltid bli en uppskattning. Här tas utgångspunkten i siffran 4,2 personer, i anslutning till Lilja 2000.⁴⁴ Om vi utgår ifrån de 237 hushållen i mantals- och tomtöreslängden från 1560 så blir resultatet 995 personer (237 x 4,2) boende inom stadens gårdar. Minst 300 personer var alltså vid samma tid avlönade vid slottsanläggningen i Vadstena och en stor andel av dem måste återfinnas bland de 237 hushållen i staden, allt från hela familjer till en enstaka dotter i ett hushåll. Sven Lilja beskriver betydelsen av slottsbesättningen i vissa slottsstäder och menar att den kunde utgöra 30–40 procent av stadshushållen.⁴⁵ Dessa hittar man med stor sannolikhet i den årslönelista från 1561 som redovisades ovan, men jämförelsen mellan den och tomtöreslängden från 1560 visar att de stadigboende bör ha varit fler än de 237 hushållen i staden. Dessa var antagligen bosatta vid den framväxande slottsanläggningen. Ett bra exempel är män med det sällan använda namnet Sigfrid. Den ende Sigfrid bland de 237 hushållen är Sigfrid båtsman. Denne är alltså bosatt i staden och troligen identisk med den båtsman som kallas Sigfrid skeppare i hertig Magnus tjänst. Därutöver finns två Sigfrid hos hertigen: Sigfrid bryggardräng och Sigfrid tunnbindare. Ingen av dessa finns noterad bland de 237 hushållen 1560 och bör därför vara bosatta i anslutning till slottsanläggningen.

Därmed ökar siffran från de 995, men med hur mycket är omöjligt att säkert säga. Man kan dessutom utgå från att stadsbefolkningen ökade med de anställda vid slottet som vistades i staden till och från. Bara de tidigare nämnda tillfälliga dagsverkarna gjorde närmare 3 000 dagsverken åt murmästaren under år 1560. Av allt att döma är det de som kom och gick i staden som dominerar i terminsutbetalningarna från år 1561. Till de redan nämnda får man lägga en andel

⁴³ Stads- och kommunhistoriska institutet, ortshistoria.se.

⁴⁴ Det här är alltså ett medeltal för samtliga hushåll. För resonemang kring metoder vid beräkningar av äldre befolkningstal, se t.ex. Christer Öhman, "Nyköping och hertigdömet 1568–1622" i Stellan Dahlgren (red.), *Nyköpings stads historia I*. (Nyköping 1973) s. 168ff; Sven Lilja, "Kalmar under Gustav Vasa och hans söner", i: *Kalmar stads historia II*. red. Ingrid Hammarström (1982) s. 279ff; Sven Lilja, *Städernas folkmängd och tillväxt. Sverige (med Finland) ca 1570-tal till 1810-tal*. (Stockholm 1996); Sven Lilja, *Tjuvethäl och stolta städer: Urbaniseringens kronologi och geografi i Sverige (med Finland) ca 1570-tal till 1810-tal*. (Stockholm 2000) s. 464 samt Westling (2002) samt hos dessa anförd litteratur.

⁴⁵ Lilja (2000) s. 272f.

husarna och fattiga, de som inte redovisats. Birgitta Lager-Kromnow räknar andelen till minst 20 procent år 1582 för Stockholms del.⁴⁶

Det här betyder att det i Vadstena åren 1560–1561 uppskattningsvis bodde omkring 1 000 personer i stadens hushåll samt ett okänt antal oredovisade personer, möjligen så många som 200 stycken. Därutöver måste det ha funnits stadigboende slottsanställda, inte så få till antalet, vid själva slottsanläggningen. En rimlig skattning av den fasta befolkningsstorleken vid den här tiden är därför mellan 1 000 och 1 500 personer, sannolikt i den övre halvan av spannet. Av dessa hörde en betydande del till Vadstena slott under Magnus tidiga hertigdöme. Läger man därtill de slottsanknutna som vistades i staden till och från, inklusive de tillfälliga dagsverkarna, ökar den delen ytterligare.

Även de borgerliga hushållen i staden, handelsmän och hantverkare, som inte arbetade på slottet hade givetvis en betydelsefull inkomst genom slottet och hovet. Man får en skynt av denna handel i Hertig Magnus räkenskap för varuhus och handling, exempelvis år 1575 då hovet inhandlade mängder med tyger från vadstenaborgarna Lyder Tome och Håkan Svensson: sammet, siden, kläde, lärft och svart ”Görlisk” (kläde från Görlitz) med mera.⁴⁷ Vittnesmål om tidens dynamiska utrikeshandel finns i källorna. År 1561 fraktade Karl Holgersson, borgare från Söderköping, handelsvaror för flera vadstenaborgares räkning till Amsterdam. Och av Stockholms tänkebok för år 1574 framgår att handelsmännen och borgmästarna Udd Jönsson och Märten Ulfsson i Vadstena hade varit i Lübeck i affärer år 1562. Borgmästaren Mickel Perssons handel med Henrik Meijer och Hans Dett i samma stad samt med Greger Cammerman i Danzig framkom år 1579. Och året efter gav borgmästaren Märten Ulfsson fullmakt till Lasse Uddsson och Lille Sven Persson att kräva betalning av Frans Soltow i Lübeck för levererade tyger och kohudar. Denna handel hade bedrivits via Söderköping och Narva.⁴⁸

Man kan sammantaget konstatera att en anläggning som Vadstena slott hade en stor ekonomisk betydelse för lokalsamhället, men även för regionen. Som arbetsgivare för dem som arbetade vid slottsbygget och hovet samt som kunder hos handelsmän och hantverkare var den furstliga sfären en stark ekonomisk faktor på platsen. Och exemplet kan ligga till grund för jämförelser med förhållanden på många håll i landet.

⁴⁶ Lager-Kromnow (1992) s. 72ff.

⁴⁷ Varuhus och handling. Hertig Magnus varuhus 1562–1578, nr 107. Riksarkivet i Stockholm.

⁴⁸ Westling (2000) s. 277ff.